

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Скарбы мовы

“МУДРЫ ЧАС НЕПАТРЭБНАЕ КРЫШЫЦЬ...”

ПРА ЧАС У БЕЛАРУСКІХ АФАРЫЗМАХ

Нічога не дастаецца чалавеку так проста і натуральна, як час. Мы на яго часта і не зважаем, а калі і ацэньваем, то звычайна пазней. Ацэнка і ўразуменне цяперашняга прыходзяць з вопытам, з жыццёвай мудрасцю: *А часу без людзей няма* (У. Карызна). *Бег часу не адчуць у мітусні, у зладжанай зададзенасці быту...* (С. Законнікаў). *Вечнасць на імгненне не зважае* (Р. Барадулін).

Так маглі сказаць тыя, хто мудра зразумеў сутнасць часу, яго цану і напоўненасць. На жаль, гэтае ўменне прыходзіць надта позна, калі час безнадзейна страчаны. І тады мы наракаем на хуткаплыннасць і неабарачальнасць Часу, успамінаем светлую пару дзяцінства і залатыя гады маладосці. Чым менш чалавек паспеў зрабіць добрага, патрэбнага і вартага за сваё жыццё, тым безнадзейней такія нараканні, таму што галоўнай мерай Часу заўсёды была Праца.

Людзі розных краін і эпох па-свойму ўяўлялі і ацэньвалі час. Гэта адлюстравана ў старажытнай міфалогіі, у гісторыі розных народаў, у фальклоры, у афарыстыцы.

Як сцвярджае гісторыя мовы, можна рэканструяваць мінімум сем агульных найменняў часу ў славян: *время, год, час, доба, рок, пора, век*. Не ўсе яны захавалі ў цяперашніх славянскіх мовах сваю часавую цэласнасць і самастойнасць. Так, слова *час* у балгарскай мове абазначае ‘час’, у сербскай і харвацкай – ‘імгненне’, у большасці славянскіх моў (славенскай, польскай, чэшскай, беларускай) – менавіта ‘час’ увогуле. Ва ўкраінскай мове гэтае слова аб’ядноўвае два значэнні – ‘час’ і ‘надвор’е’. Мяркуюцца, што ўжо ў пісьмовую эпоху лексема *час* абазначала час як адрэзак існавання, а *время* – як спосаб яго існавання [2].

Беларуская мова захоўвае старажытныя сэнсавыя тоеснасці *часавых* слоў. Пра іх сінанімічнасць сведчаць шматлікія выслоўі тыпу *Да пары да часу; Былі такія рокі, што паны браліся ў бокі; Без пары душа не вылезе; Гадоў назад не вернеш; Два вякі жыць не будзеш*.

Натуральна, што такая яркая філасофская катэгорыя, як час, не засталася без увагі беларускіх пісьменнікаў. Яны спрабуюць – афарыстычна – акрэс-

ліць сутнасць часу, пытаючыся: *Ці ж гэта час належыць нам, ці гэта мы належым часу?* (А. Разанаў). Услед за нашымі мастакамі слова паспрабуем расшыфраваць напісаны імі вобраз-партрэт часу.

1. Ні многа ні мала. Сёй-той асмельваецца акрэсліць сутнасць часу, апісваючы яго ў самых розных іпастасях: *Век – смелы цыркач на канаце; Час – як грамацей* (В. Аколава); *Дні – колавы спіцы, а час – агонь-рысак* (В. Зуёнак); *Мадэль часу нагадвае кола: у ім ёсць акружнасць і ёсць цэнтр, дынаміка і статыка, цэнтраімклівае і цэнтрабежнае; Узор рэлятыўнай прыроды часу: з пункту гледжання каменя ўсё, што ёсць, ужо было, з пункту гледжання промня ўсё, што ёсць, – будзе, з пункту гледжання чалавека ўсё, што ёсць, – ёсць; Час – люстэрка, якое дазваляе ўбачыць сябе як некага. Але сябе – мінулага* (А. Разанаў); *Час – неадкупны і справядлівы суддзя! Даруй старэйшым, якія асуджалі мяне за маладосць, бо самі да яе ўжо не маглі вярнуцца. Даруй і малодшым, якія асуджаюць мяне зноў за старасць, забыўшыся, што з ёй ім не размінуцца* (М. Танк).

Бачым спробы акрэсліць прыроду і структуру часу, яго дынаміку як самую адметную рысу. Традыцыйнае метафарычнае спалучэнне *час плыве, час сплывае* ў аснове сваёй асацыіруецца з ракой: як нельга вярнуць назад водны паток, так нельга вярнуць і плынь часу. Ёсць нешта стабільнае, заканамернае і вечнае ў гэтай плыні.

2. Час ёсць для таго, каб яго нечым напоўніць. Інакш для яго існавання няма сэнсу. Якія ж функцыі бачаць у часе нашы афарысты? Што можа зрабіць з намі хронас? У якіх узаемінах знаходзяцца людзі і час, народы і час, дзяржавы і час? Які ён?

А час на твары піша й піша – усе дарогі, усе шляхі, усе здабыткі і грахі (П. Броўка); *Бруд вякоў і ліўням цяжка змыць* (П. Панчанка); *Вякоў гісторыю нам пішуць дні* (П. Трус); *І ў дзён зусім касмічны разгон і касмічная пустата* (П. Шруб); *Мешчанін разумее толькі “жыццё”, але ніколі не спасцігае ягонай меры – часу* (М. Стральцоў); *Мы рухаемся з адной цяперашнасці ў другую і як сваю долю прымаем тое, што ёсць. Наша дарога праходзіць праз нашы сэрцы, кожны наш крок – гэ-*

та крок за небакрай, і ў кожным нашым імгненні змяшчаецца ўвесь час (А. Разанаў); Па-рознаму адлегласць паміж стартам і фінішам нам адмярае час (А. Куляшоў); Час вельмі не любіць, каб без яго перараблялі гісторыю (Я. Скрыган); Час робіць вялікім, што некалі здавалася не вартым увагі, але той жа час нярэдка робіць звычайным, будзённым і непрыкметным тое, што яшчэ зусім нядаўна лічылася вялікім... (Я. Сіпакоў); Як ні рашай, крытычны кворум, прыкметы часу часцяком не ў тым відны, што ў полі творым, а ў тым, што смехам сказанём (М. Лужанін).

Асобна сярод гэтых моўных формул стаіць куляшоўскае: *Гадзіннік мой – не сонца, што ў зеніце, гадзіннік мой – не сэрца, што ў грудзях. Сваім дакладным часам на арбіце сама зямля мой вымярае шлях* (А. Куляшоў). Абраны Богам і лёсам на жыццё на зямлі, чалавек не мае права жыць як набяжыць. Ён заведзены (адсюль вобраз гадзінніка), сарыентаваны, запраграмаваны на суладнасць свайго жыццёвага шляху з жыццём народа, краіны, планеты. Ён – адзін з многіх, але ён – індывідуальнасць, непаўторнасць і багацце свету. Жыццёвы шлях кожнага чалавека – гэта час, адмераны яму на зямлі. Адсюль у афарызмах – *праб’е час, спыніцца гадзіннік жыцця, антанімічнае час нарадзіцца – час памерці*. Гэты час павінен быць напоўнены глыбокім сэнсам, верай, што недарэмна пражыў, прайшоў сваю зямную дарогу: *Больш за сябе я Беларусь люблю і ёю з нараджэння ганаруся. Праб’е мой час, як Каліноўскі праз пяццю, я нізка пакланюся Беларусі* (С. Грахоўскі); *Усё жыццё – адно імгненне. Зацвіў... Час прыйдзе адцвіскі* (П. Броўка); *У кожнага – адзіная дарога ад метрыкі да некралога, а паміж імі, як заўжды, – хвіліны радасці і горычы гады* (С. Грахоўскі).

3. Кожная з’ява, падзея мае свае вызначальныя рысы. Для часу – гэта няспыннасць і хуткаплыннасць. Калі чалавек шчаслівы, яму хочацца, каб гэта працягвалася бясконца; калі ж гора пастукалася ў дзверы, просім аб тым, каб хутчэй усё закончылася. Аднак час – у сваім рэжыме – ідзе роўна і ў дабры, і ў зле. Толькі людзі яго адчуваюць па-рознаму, шкадуючы пра незваротнасць радасных дзён і гаруючы ад імгненняў бяды, чакаючы новага і нязведанага: *Адцвітае, усё адцвітае – і гадды, і хвіліны, і кветкі* (У. Дубоўка); *Гадоў неўгамонных імклівы экспрэс, спыніся хоць... на павароце* (А. Бачыла); *Гады ляцяць – каб не вяртацца. Мне б на чарговым рубяжы гадоў на дваццаць акапацца* (А. Вольскі); *Каб дачакацца, не хапіла хвіліны, каб назаўсёды расцвітаць – хапіла якраз хвіліны* (А. Разанаў); *Не, ты не вечны, чалавек! І ў цябе не многа часу. Дык думак добрыя запасы ў доўгі не кладзі засек* (К. Буйло); *О, каб маглі мы ў мінуту страты вярнуць той час хаця б на дзень яшчэ!.. Ды горка ўцямім, што насупраць скату, назад – ніколі рэчка*

не цячэ (Н. Тарас); *Што прайшло, таго не вернеш, не скажаш часу: “Пачакай”* (С. Грахоўскі).

Самая разумная істота – чалавек – вельмі наіўны па сваёй сутнасці. Розумам усведамляе, што час не паўторыцца, але жыве нібы на чарнавік, мяркуючы, што ў яго будзе яшчэ магчымасць выправіць памылкі, сказаць нясказанае, напісаць ненапісанае, зрабіць нязробленае...

4. Час мае свае адзінкі вымярэння: секунда, хвіліна, гадзіна... Складаючыся ў адно, яны адлічваюць дні, месяцы, гады... Стагоддзі. Тысячагоддзі. Эры. І гэтыя найменні ўжо як быццам і не маюць да нас, смяротных, ніякага дачынення. Дзе мы, а дзе Эры? А ўсё ж проста. Час хоць і можна палічыць, але ён бясконцы, невымерны. Адсюль і паняцце Вечнасці: *Векавечны толькі край, і далеч, і жоўты ліст на зеленыя травы* (У. Караткевіч); *Выбраўшы вечнае, ісіціну можна не выбраць* (У. Някляеў); *Калі гарыць свяча, яна гарыць век, калі расце дрэва, яно расце век, калі жыве чалавек, ён жыве век, і які б гэты век ні быў – кароткі ці доўгі, роўны ці пакручасты, – ён усё роўна вялікі; Часова – навечна: вечная памяць у форме рэха...* (А. Разанаў); *Кожны міг мудрэе Вечнасць; Міг і Вечнасць – святога зарубкі* (В. Аколава); *Хочацца, прызнаюся, на “ты” хоць хвіліну з вечнасцю пабыць* (А. Сербантовіч); *Час праходзіць праз душы людзей, нанізвае іх, як на верацяно. Мы не належым сабе, мы належым часу* (В. Каваленка); *Не журься, што час адлятае, толькі хай праз мяне ён ляціць, і ў прадонне душы ападае з яго тое, што можа свяціць* (А. Салтук).

5. Калі браць пад увагу колькасны паказчык, то беларускіх афарыстаў найперш прыцягваюць такія характарыстыкі часу, як яго заканамернасць і адначасова непрадказальнасць. Відаць, у гэтым схавана адна з таямніц жыцця, таму і хочацца слабаму, бездапаможнаму чалавеку паспрабаваць разабрацца ў ёй: *А над Сусветам, над тваім быццём звон часу б’е няўмольна і адчайна* (С. Законнікаў); *Вялікі доктар – час – спакойна і безупынна ідзе па свеце і лечыць і гоіць* (К. Чорны); *Для рэчы кожнай час ёсць свой; На ўсё была свая прычына і адпаведная часіна* (Я. Колас); *У кожным часе затоены свой нейкі як план; З намі час, як з пяском дзіця, забавляецца, праз пальцы цэдзіць – і здзімае з далоні жыцця* (Р. Барадулін); *Ніколі не трэба напярэць час, праўда астаетца заўсёды за ім* (Я. Скрыган); *Насенне чакае сваёй пары – замкнёнае ў сховішчах сэнсу* (А. Разанаў).

Кідаюцца ў вочы спалучэнні *свая пара, адпаведная часіна, свой час*. Гістарычны аналіз-экскурс паказвае, што словы *час* і *пара* хоць і былі сінонімамі, але ўжо першапачаткова мелі пэўныя адрозненні. Тлумачыцца гэта этымалагічным імпульсам, г. зн. зыходным значэннем іх караня. *Час* і *пара* ў многіх сітуацыях узаемазамяняльныя: *час кахання і пара кахання, залаты час дзяцінства і*

залатая пара дзяцінства. Аднак у стылістычных адносінах слова пара ўяўляецца больш паэтычным, эмацыянальна напоўненым, чым нейтральнае час. Слова пара збліжаецца са словамі *споры* ‘паспяховы, хуткі’, *спорыца* ‘ўдавацца’ (дарэчы, у балгарскай мове *спор* – ‘прыбытак, ураджай’). У рускіх прыказках *скіроўваецца ўвага на изобильность і удачливость* у семантыцы слова *пора*: *Пора придет и часть мою принесёт; При поре с умом, без поры с сумой; Не время дорого – пора.*

Значыць, першапачаткова пара – ‘удалы, шчаслівы, ураджайны час’. Адсюль, магчыма, і яго стылістычная афарбоўка, якая захавалася да сёння. Займеннік *свой* таксама спрыяе ўдакладненню семантыкі слоў *пара*, *час*: *свой* (не чужы) *час*, *свая* (не чужая *пара*) – значыць *своечасова*, добра, мерна, па парадку (сваім часам, сваім парадкам). У спалучэнні з прыметнікамі *добры*, *дрэнны* (*благі*, *злы*) назоўнікі *час*, *пара* дэманструюць шырыню семантычнага патэнцыялу: *Дай, Бог, у добры час сказаць, а ў злы намаўцаць; Сей у добрую пару – збярэш хлеба гару; Абы добрая гадзіна, то знойдзеца радзіна. Добры час і злы час* – антанімічныя храналагічныя паняцці. За іх вызначэннем, акрэсленнем шматлікія назіранні, значны народны вопыт.

6. Час – гаспадар нашага жыцця, але ж і мы ў ім не госці. Не знявольце сябе, не стаць рабом часу, свята памятаць пра тое, што ёсць часовае і пазачасовае, вучаць нас наступныя афарыстычныя выслоўі: *Дыстанцыя ў часе дае пэўную аб’ектыўнасць у стаўленні да зробленага самім табою. Аднак ёсць тут і доля асабістай прыхільнасці, можа, нават і нейкая міжвольная ільгота, спагада самому сабе* (Я. Брыль); *Ёсць нешта, што я павінен зрабіць, а не раблю, і прыйдзе той час, калі ўбачу, што іменна павінен быў зрабіць, а не зрабіў...* (М. Танк); *Новы час непатрэбнае крышыць. Наша ж мова, як вечнасці ніць, з праславянскіх крыніц і ўзвышшаў красавец з намі будзе і жыць; Іншы бохан ляжыць пад абрусам, на сцяне цікавейшы абраз, толькі роднае мовы на вуснах не крануў усё мяняючы час* (Л. Геніюш); *І ўсё вяртаецца да нас, што высахла, забыта. Дзе ў нябыт ступае час, – і час ідзе з нябыту* (У. Марук); *Мінулае жыве, яно за намі назірае* (А. Разанаў); *Не любіць Час ілжэімён* (А. Вярцінскі).

Такія мудрыя назіранні рыхтуюць нас да філасофскіх разваг, да пошуку прыярытэтаў, ацэнак сябе і наваколля. Шкада, што гэтыя пошукі не заўсёды заканчваюцца знаходкамі, хоць невялікімі адкрыццямі. Але ж сам факт (чалавек шукае – мяркуе – знаходзіць) – ужо каштоўнасць, радасць творчага аналізу. Таму разанаўскае “*Чалавек не толькі часовы, але і пазачасавы, і з гэтай пазачасавасцю, як са свайй жабрацкай перспектывай, сустракаецца не толькі ў канцы свайго шляху, але і ў кожным яго пункце, калі адважваецца паглядзець над сабой, калі ўскрыльвае духам*” такое правільнае і дакладнае.

7. Пара “бясчасся” для народа нярэдка бывае і ў жыцці кожнага чалавека: *Бываюць дні без ічасця, бясчасця сумныя гады, – то паласа бясчасся* (А. Вярцінскі); *Перабыты час – цяжэнная аграмадзіна над крохкім дрэвам жыцця* (А. Вялогін); *Цяжка ўявіць, што бачыш часу свайго распад, думаючы пры гэтым пра несканчоны час* (У. Марук); *Час – калі адна мэта слухаецца другую. Бясчассе – калі замінае кожная кожнай* (А. Разанаў); *Час настаў такі, калі – ні ў вучні, ні ў настаўнікі* (У. Някляеў); *Часова ўсё, да роспачы часова* (А. Салтук).

8. Час – найлепшы доктар чалавеку. Пра гэтую ўласцівасць часу ведаюць усё і даўно. У бядзе-горы не раз чулі: *патрывай, час палечыць*. У беларускіх афарыстычных выслоўях пра здольнасць часу лекаваць гаворыцца ярка і вобразна: *Пылінкі праху раздзьмувае час – і з мёртвага ўспыхвае жывое* (М. Арочка); *Раны гоцяца часам, а дружбаю – гора* (А. Куляшоў); *Час загойвае ўсякія раны. Але бывае, што ад тых ран астаюцца рубцы, якіх не можа згладзіць ніякі час* (Я. Скрыган); *Час – лекар болю, боль – жывая рана, дзіця, неўтаймаванае нічым: ні вечнай калыханкай акіяна, ні вечнасці надвор’ем штармавым; Час – лекар болю, а яго шпіталь – без краю, без пачатку памяшканне* (А. Куляшоў).

Чалавек жыве, пакуль рухаецца, працуе... дзейнічае (дзейненне – працэс, а працэс заўсёды звязаны з часам: пачатак – канец). Спыняцца нельга, інакш непатрэбны спакой скуе тваю душу.

Менавіта такім бачаць Час беларускія пісьменнікі, па-філасофску асэнсоўваюць яго змест і напоўненасць, яго ролю і месца ў жыцці кожнага чалавека і цэлых народаў. Восем сегментаў ствараюць цэльную карціну *часу – пары – гадоў*, яны нясуць адначасова жыццё і смерць, дабро і зло, пачатак і канец, сёння і ўчора. Пакуль чалавек даражыць бяскантным часам, ён жыве. Час ратуе нас і забівае. Як бачым, працэс гэты двухбаковы: пакуль Час з’ядае нас, мы забіваем яго (рус. *убивать время*, фр. *tuer le temps*, ням. *Die Zeit totschiagen*). Забіты час – жорсткі інтэрнацыянальны вобраз, вобраз самазабойства бяздзейнасцю.

Часам трэба даражыць, не марнаваць яго, не траціць упустую, бо час чалавека вызначаецца яго зямным існаваннем: *А мы жывём, адно пакуль зямнуем* (Н. Мацяш); *Людзі прыдумалі час, бо яны – рэч канчатковая* (С. Шаўцоў).

Спіс літаратуры

1. Гаўрош, Н. В. Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў / Н. В. Гаўрош, Н. М. Няжковіч. – Мінск : Выш. шк., 2012. – 638 с.
2. Мокиенко, В. М. Загадкі русскай фразеалогіі / В. М. Мокиенко. – М. : Выш. шк., 1990. – 160 с.
3. Янкоўскі, Ф. М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 680 с.

Ніна НЯМКОВІЧ,
Ніна ГАЎРОШ.